

JORJ XOMANSNING IJTIMOYIY AYIRBOSHLASH NAZARIYASI**Shamsiddinova Robiyaxon Kamoliddin qizi**

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi.

robixonkamoliddinovn@gmail.com<https://doi.org/10.5281/zenodo.11236340>

Annotatsiya. Mazkur tezisda Jorj Xomans tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy almashinuv nazariyasining asosiy tamoyillari va uning zamonaviy ijtimoiy fanlarga qo'shgan hissasi tahlil qilinadi. Ijtimoiy almashinuv nazariyasi insonlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni iqtisodiy almashinuv modellari orqali tushuntiradi. Ushbu nazariyaga ko'ra, odamlar o'zaro munosabatlarda foyda va zarar nisbatini hisobga olib, o'z harakatlarini belgilaydilar. Xomansning tadqiqotlari, xususan, mukofot va jazo, qiymat, narx va muvozanat kabi tushunchalar asosida, insonlarning ijtimoiy xulq-atvorini tahlil qiladi. Ushbu tezis Xomansning nazariyasi doirasidagi muhim tushunchalar, empirik tadqiqotlar va ularning amaliyotdagi qo'llanilishini yoritadi.

Kalit so'zlar: Jorj Xomans, ayirboshlash, postulat, xulq-atvor, mukofot va jazo, qiymat va narx, almashinuv.

GEORGE HOMANS THEORY OF SOCIAL EXCHANGE

Abstract. This thesis analyzes the main principles of the theory of social exchange developed by George Homans and its contribution to modern social sciences. Social exchange theory explains social relations between people through economic exchange models. According to this theory, people determine their actions by taking into account the ratio of benefits and harms in relationships. Homans' research analyzes human social behavior, particularly in terms of concepts such as reward and punishment, value, cost, and equilibrium. This thesis highlights important concepts, empirical studies and their practical application within the framework of Homans' theory.

Key words: George Homans, exchange, postulate, behavior, reward and punishment, value and price, exchange.

ТЕОРИЯ ДЖОРДЖА ХОМАНСА СОЦИАЛЬНОГО ОБМЕНА

Аннотация. В диссертации анализируются основные принципы теории социального обмена, разработанной Джорджем Хомансом, и ее вклад в современные социальные науки. Теория социального обмена объясняет социальные отношения между людьми через модели экономического обмена. Согласно этой теории, люди определяют свои действия, учитывая соотношение пользы и вреда в отношениях. Исследование Хоманса анализирует социальное поведение человека, особенно с точки зрения таких

концепций, как вознаграждение и наказание, ценность, стоимость и равновесие. В этой диссертации освещаются важные концепции, эмпирические исследования и их практическое применение в рамках теории Хоманса.

Ключевые слова: Джордж Хоманс, обмен, постулат, поведение, вознаграждение и наказание, ценность и цена, обмен.

KIRISH

Ayirboshlash nazariyasi bixeviorizm tamoyillarini boshqa g'oyalar bilan birgalikda sotsiologiya vazifalariga qo'llashga urinishni anglatadi. Bu nazariya ancha oldin paydo bo'lgan bo'lsa-da, uning cho'qqisi XX asrning 50-60-yillarida Jorj Xomans nomi bilan bog'liq.

Xomansning ayirboshlash nazariyasini ijtimoiy faktlar paradigmasiga, ayniqsa struktur funksionalizmga reaksiya sifatida ko'rib chiqish mumkin.

Reaksiyalar har doim ijtimoiy faktlarga vositachilik qiladi. Xomansning ta'kidlashicha, ijtimoiy faktlar individual reaksiyalarni keltirib chiqaradi, bu esa o'z navbatida yangi ijtimoiy faktlarga olib keladi, ammo, hal qiluvchi omil ijtimoiy fakt emas, balki xatti-harakatlaridir, deb hisoblagan.

Jorj Xomansning ijtimoiy almashinuv nazariyasi sotsiologiyada insonlarning ijtimoiy guruhlardagi o'zaro ta'sirini o'rganadigan asosiy tushunchalardan biridir. Ayirboshlash va foyda tamoyillariga asoslanib, ushbu nazariya insonlar ijtimoiy munosabatlardagi foydani maksimal darajada oshirishga va xarajatlarni minimallashtirishga intilishini ta'kidlaydi. Ushbu nazariya doirasida shaxslar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar har bir ishtirokchining umidlari va istiqbollari hisobga olgan holda ma'lumot, qo'llab-quvvatlash, sevgi yoki moddiy manfaatlar kabi resurslarni almashish sifatida qaraladi. Xomansning ijtimoiy almashinuv nazariyasi turli sohalarda, shu jumladan ijtimoiy psixologiyada, iqtisodiyot, tashkiliy xulq-atvor va ijtimoiy aloqalar, tuzilmalarni shakllantirish va saqlash mexanizmlarini tushunishga yordam beradi.

ASOSIY QISM

Ayirboshlash jarayonida jamiyat turli xil rollarni o'ynaydi. Biror narsa yetishmayotganida, jamiyat buzg'unchi xatti-harakatlarning oldini olish uchun qoidalarni o'rnatishga kirishishi kerak.

Ba'zi hollarda, ijtimoiy ayirboshlash foydadan ko'ra ko'proq ijtimoiy umidlar nuqtai nazaridan oqlanadi: almashinuv jarayoni halokatli, salbiy his-tuyg'ularning paydo bo'lishining oldini olish uchun amalga oshiriladi.

Levi-Stross shaxsiy qiziqishning namoyon bo'lishiga emas, balki ayirboshlashning axloqiy tomoniga urg'u bergan. Xomans, bo'lsa, bularni rad etdi. U ikki tomonlama almashinuvga ko'proq

qiziqqan. Xomans almashinuvning asosi aynan iqtisodiy va psixologik ehtiyojlarning kombinatsiyasiga asoslangan shaxsiy qiziqish ekanligini isbotlashga harakat qilgan va buning uddasidan chiqa oldi.

“Ijtimoiy xulq-atvor: uning elementar shakllari” asarida Xomans ayirboshlash nazariyasi, ham xulq-atvor psixologiyasiga, ham elementar iqtisodiyotga asoslanganligini tasdiqladi.

Xususan, Xomans “ayirboshlash nazariyasi” iboralarini ma’qullamadi. U buni oddiygina o’ziga xos xatti-harakatlar psixologiyasi deb bildi.¹

Xomans psixologik tamoyillarni qo’llab-quvvatlagan bo’lsa-da, u insonlarni ijtimoiy ekanligini tan olib, shaxslarni alohida mavjudotlar va ular o’z vaqtlarining katta qismini boshqa insonlar bilan muloqotda o’tkazadilar, deb hisoblagan. U ijtimoiy xulq-atvorni psixologik prinsiplar asosida tushuntirishga harakat qildi: Xomansning pozitsiyasi psixologiyaning umumiy qoidalarini nazarda tutadi, “inson xulq-atvoriga uning natijalarining ta’siri bilan bog’liq postulatlar sifatida xizmat qilishi o’zgarmaydi, agar bu natijalar muhitdan emas, balki odamlardan bo’lsa”.²

Xomansning nazariyasida bir qator muhim tushunchalar mavjud:

-Mukofot va jazo: insonlar o’z xatti-harakatlari natijasida oladigan mukofot va jazolarni hisobga olib qaror qabul qiladilar. Mukofotlar ijobiy natijalar bo’lib, jazo esa salbiy natijalar yoki zarar ko’rinishida bo’ladi.

-Qiymat va narx: har qanday ijtimoiy ayirboshlashda qatnashuvchi shaxslar harakatlarining qiymatini va bu harakatlar uchun to’lanadigan narxni hisoblaydilar. Qiymat, odatda, foyda yoki qoniqish darajasi bilan o’lchanadi, narx esa ushbu foyda yoki qoniqishni qo’lga kiritish uchun sarflangan resurslar bilan belgilanadi.

-Muvozanat: insonlar o’zaro ayirboshlashda o’zlarini muvozanatga keltirishga intiladi.

Ya’ni, ular almashinuvda adolat va tenglikni ta’minlash uchun harakat qiladilar.

Xomansning ijtimoiy ayirboshlash nazariyasi turli ijtimoiy vaziyatlarni tushuntirishda qo’llaniladi:

-Oila va do’stlik munosabatlari: ushbu nazariya yordamida oila a’zolari va do’stlar o’rtasidagi munosabatlarni tahlil qilishi mumkin. Insonlar bu munosabatlarda nafaqat hissiy qoniqish, balki moddiy va ijtimoiy mukofotlarni ham hisobga oladilar.

-Ishchi-mijoz munosabatlari: ish joylarida ishchi va mijozlar o’rtasidagi munosabatlar ham ijtimoiy almashinuv prinsiplariga asoslanadi. Ishchilar o’z mehnatlariga nisbatan adolatli mukofot olishga intiladi, mijozlar esa sifatli xizmatlar uchun pul to’lashga tayyor.

¹ Homans G. C. Social behavior: Its elementary forms. N.Y., 1961

² . Homans G. C. The nature of social sciences. N.Y., 1967

Xomansning nazariyasiga asoslangan ko‘plab empirik tadqiqotlar olib borilgan. Ushbu tadqiqotlar insonlarning turli ijtimoiy vaziyatlardagi xatti-harakatlarini o‘rganib chiqib, nazariyaning amaliyotda tasdiqlanishini ko‘rsatadi. Misol uchun, turli madaniy va iqtisodiy kontekstlarda odamlarning xatti-harakatlarini o‘rganish orqali nazariyaning universalligi tasdiqlangan.

Xomansning ratsionallik postulatini tahlil qiladigan bo‘lsak, u bu haqida shunday degan: “Muqobil harakatlar orasidan birini tanlab, shaxs natijaning qiymatini ko‘paytirishda olingan qiymatning eng yuqori qiymatini, hozirgi paytda u tomonidan qabul qilinganidek, unga erishish ehtimoli bilan ta‘minlaydigan narsani tanlaydi”³

Xomans ratsionallik postulatini muvaffaqiyat, rag‘batlantirish va qiymat postulatlarini bilan bog‘laydi. Ratsionallik postulati shuni ko‘rsatadiki, odamlarning harakatlari muvaffaqiyat ehtimoli qanday bo‘lishiga bog‘liq. Xomansning fikricha, bu o‘tmishda erishilgan yutuqlar va hozirgi vaziyatning unga erishganlar bilan o‘xshashligi tufayli shakllangan. Biroq, ratsionallik postulati nima uchun subyekt bir mukofotni boshqasidan ko‘ra ko‘proq qadrlashini tushuntirmaydi. Shunday qilib, Xomans o‘zining ratsionallik tamoyilini bixeviorizm ta‘siri ostida aniqlangan qoidalar bilan bog‘laydi.

XULOSA

Har qanday nazariya singari, ijtimoiy ayirboshlash nazariyasiga ham tanqidiy yondashuvlar mavjud. Ba‘zi olimlar bu nazariyaning insoniy munosabatlarning faqat iqtisodiy jihatlarini ta‘kidlayotganini va insoniylikning boshqa jihatlarini yetarlicha e‘tiborga olmasligini ta‘kidlashadi. Shunga qaramasdan, Xomansning nazariyasi ijtimoiy fanlarda muhim ahamiyatga ega bo‘lib qolmoqda va zamonaviy tadqiqotlar orqali boyitilib kelinmoqda.

Xomans nazariyasiga ko‘ra, amaldagi subyekt foydani oqilona hisoblaydigan shaxsdir.

Shunga qaramay, unda ruhiy holatlar va keng ko‘lamli tuzilmalar bilan bog‘liq ba‘zi bo‘shliqlar mavjud.

Jorj Xomansning ijtimoiy ayirboshlash nazariyasi insonlarning ijtimoiy munosabatlarini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Mukofot va jazo, qiymat va narx, va muvozanat kabi tushunchalar yordamida bu nazariya insonlar o‘rtasidagi munosabatlarning iqtisodiy jihatlarini ochib beradi. Nazariyaning amaliy qo‘llanilishi va empirik tadqiqotlar uni yanada mustahkamlab, zamonaviy ijtimoiy fanlarda ahamiyatini saqlab qoladi.

Xomansning ijtimoiy ayirboshlash nazariyasi tamoyillarini tushunish nafaqat ijtimoiy aloqalarni shakllantirish mexanizmlarini tushuntirishga, balki ularni turli xil ijtimoiy

³ Homans G. C. Social behavior : Its elementary forms. N.Y., 1974

muammolarni hal qilish va jamiyatdagi o‘zaro munosabatlarni yaxshilash uchun qo‘llashga yordam beradi.

REFERENCES

1. Зборовский Г. Е. История социологии: классический этап: учебник для вузов; 2-е издание исправленное и дополненное – Сургут и [др.]: РИО СурГПУ, 2014.
2. История социологической мысли. Том 2 / Ежи Шацкий; пер. с польского; общая редакция А. Васильева. — М.: Новое литературное обозрение, 2018. — 720 с. (Серия «Интеллектуальная история»).
3. Култыгин В. П. Концепция социального обмена в современной социологии // Социологические исследования. 1997. № 5
4. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. - СПб.: Питер, 2002. — 688
5. Хоманс Дж. Социальное поведение как обмен // Современная зарубежная социальная психология. М.: Издательство Московского университета, 1984.